

Αϊνστάιν και Σπινόζα*

1. Κίνδυνοι προς αποφυγήν

Ποια σχέση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε δυο δημιουργούς –ένα φιλόσοφο και έναν επιστήμονα– που χωρίζονται από ένα διάστημα δύο αιώνων; Παρά τη χρονική απόσταση υπάρχει βαθιά σχέση ανάμεσα στον Αϊνστάιν και τον Σπινόζα. Και θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η σχέση αυτή τονίζει τόσο το βάθος της φιλοσοφικής σκέψης του Αϊνστάιν όσο και την επικαιρότητα του Σπινόζα. Ταυτόχρονα θα ήθελα να τονίσω τους κινδύνους που συνεπάγεται η τυχόν απόπειρα να βρίσκει κανείς παραδείγματα από τη σημερινή επιστήμη, τα οποία δήθεν επιβεβαιώνουν ή αναιρούν τη σκέψη του Σπινόζα. Η σύγχρονη φυσική π.χ. αναιρείσε τη μηχανιστική αντίληψη για την ύλη. Έτσι, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι το ενιαίο πεδίο είναι ανάλογο της υπόστασης του Σπινόζα. Αλλά ο Σπινόζα δεν έγραψε βιβλίο φυσικής. Η φιλοσοφία δεν υποκαθιστά την επιστήμη στη μελέτη των επιμέρους φαινομένων και δεν είναι νόμιμο να ταυτίζουμε τις επιστημονικές έννοιες με τις φιλοσοφικές κατηγορίες. Ένας δεύτερος κίνδυνος είναι να κρίνουμε τη σκέψη του Σπινόζα με βάση σύγχρονες φιλοσοφικές ή επιστημονικές αντιλήψεις. Αυτό έκανε φέρε' ειπείν ο Φέυνμαν και χαρακτηριζε παιδαριώδη τη σκέψη του Σπινόζα. Μια παρόμοια παρεξήγηση θα ήταν να ταυτίσουμε τη σκέψη του Αϊνστάιν με τη σκέψη του Σπινόζα. Καθεμιά συγκροτείται με τη δική της λογική, την οποία πρέπει να αναδείξουμε αν θέλουμε να ανιχνεύσουμε σημαντικές συγγένειες και διαφορές και να κατανοήσουμε ως προς τι η βαθιά λογική του Αϊνστάιν επανευρίσκει τη βαθιά λογική της σκέψης του Σπινόζα, αν θέλουμε να αναζητήσουμε κατά πόσον το εννοιολογικό σύνολο του Σπινόζα βρήκε απήχηση στο στοχαστή και όχι στον επιστήμονα Αϊνστάιν. Περισσότερο από σπινόζικες πηγές στη σκέψη του Αϊνστάιν, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η σύγκλιση θεμάτων και ο τρόπος προσέγγισής τους.

Ο Μ. Paty είναι ομότιμος διευθυντής Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας.

* Το παρόν κείμενο αποτελεί ευρεία περίληψη μελέτης του Michel Paty από τον Ευτύχη Μπιτσάκη.

2. Ρητές αναφορές του Αϊνστάιν στον Σπινόζα

Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε μάλλον για επίδραση, για απήχηση ή συγγένεια του Σπινόζα ως προς τον Αϊνστάιν. Εντούτοις παρουσιάζει ενδιαφέρον να σταθούμε σε ρητές αναφορές του Αϊνστάιν στον Σπινόζα, πολυάριθμες και σύντομες, εγκατασπαρμένες σε κείμενα που αναφέρονται σε προβλήματα της ύπαρξης, της κοινωνικής ζωής, της ειρήνης, του Θεού. Τα κείμενα αυτά αποκαλύπτουν τον βαθύ ανθρωπισμό του Αϊνστάιν και δίνουν την εντύπωση ότι ο μεγάλος φυσικός διατηρούσε καθημερινή εξοικείωση με τον Σπινόζα, όπως π.χ. στο ποίημά του για την *Ηθική* του Σπινόζα (1920), το οποίο ξεκινάει ως εξής: «Πόσο αγαπώ αυτόν τον ευγενή άνθρωπο, περισσότερο απ' όσο θα μπορούσα να το πω με λέξεις». Επίσης, σε μια επιστολή του σε ένα ραβίνο στο Μπρούκλιν, ο Αϊνστάιν έγραφε: «Αυτό που σκέπτομαι γι' αυτόν τον εξαιρετικό άνθρωπο, μπορώ να το διατυπώσω ως εξής: Ο Σπινόζα ήταν ο πρώτος που στοχάστηκε με απόλυτα συνεπή τρόπο την ιδέα των αιτιακών καθορισμών σχετικά με τις σκέψεις, τα αισθήματα και τις πράξεις των ανθρώπων». Μια περιορισμένη αιτιότητα, παρατηρούσε αλλού, «δεν είναι πλέον αιτιότητα, όπως πολύ καλά το είχε αναγνωρίσει ο θαυμαστός μας Σπινόζα». Ερωτηθείς για τον Θεό, ο Αϊνστάιν απάντησε: «Πιστεύω στον Θεό του Σπινόζα, ο οποίος αποκαλύπτεται στην αρμονία αυτού που υπάρχει, όχι σε ένα Θεό που ενδιαφέρεται για την τύχη και τις πράξεις των ανθρώπινων όντων». Επίσης, σ' ένα γράμμα του στον Μπέσσο, ο Αϊνστάιν τόνιζε ότι, όπως για τον Σπινόζα, έτσι και γι' αυτόν δεν υπάρχει αμαρτία και συνεπώς αισθάνεται πιο κοντά στον Σπινόζα απ' ό,τι στους προφήτες. Ο Σπινόζα είχε προνομιστική θέση στη σκέψη του Αϊνστάιν: ήταν ο μετρ της σοφίας και της αλήθειας, σε σύγκριση με τους άλλους μεγάλους φιλοσόφους που τον απασχόλησαν στη νεότητά του (τον Χιούμ, τον Μαχ, τον Καντ). Ως προς τον Καντ ειδικά, ο Αϊνστάιν ήταν ρεαλιστής. Σε αντίθεση με τον Καντ, δεν δέχεται ότι οι προτάσεις της επιστήμης είναι προεμπειρικές (a priori). Η σκέψη του Αϊνστάιν είναι φιλοσοφική, έστω και αν η μορφή της διαφέρει από αυτή των φιλοσοφικών διατριβών.

3. Παράλληλες βιογραφίες

Θα υπενθυμίσουμε τώρα ορισμένα βιογραφικά στοιχεία τα οποία μας βοηθούν να συλλάβουμε την πνευματική συγγένεια του Σπινόζα και του Αϊνστάιν. Ο Σπινόζα διεκδικούσε την ελευθερία στην υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Ο Αϊνστάιν εξειργώταν εναντίον της στρατιωτικής νοοτροπίας που κυριαρχούσε στο γυμνάσιο, δεν δεχόταν να υποταχθεί στην κοινή γνώμη και τον διέκρινε το πάθος για κοινωνική δικαιοσύνη. Και οι δύο ανήκαν σε διφορούμενη ή πολλαπλή κουλτούρα. Ο Σπινόζα, αν και Εβραίος, στοχάζοταν με άλλες αναφορές και κριτήρια. Ο Αϊνστάιν εγκα-

τέλειψε τη θρησκεία και αρνιόταν να υποταχθεί στο φόβο. Το ίδιο και ο αποσυνάγωγος Σπινόζα. Ο Αϊνστάιν δυσκολευόταν να βρει μια θέση λόγω του αντικομφορμισμού του. Ο Σπινόζα αναγκάστηκε να γυαλίζει φακούς για να ζήσει. Αντιστοίχως, ο Αϊνστάιν αναγκάστηκε να εργαστεί σε γραφείο ευρεσιτεχνιών στη Βέρνη και δήλωνε ότι, αν ξαναγινόταν νέος, θα προτιμούσε να ήταν υδραυλικός ή μεταφορέας. Εντούτοις, παρά την περιθωριοποίηση, ο Σπινόζα σχετιζόταν με κύκλο διανοουμένων που συνδεόταν με την προνομιούχα τάξη, και ο Αϊνστάιν τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ. Κι όμως ο Αϊνστάιν κλήθηκε αλλά αρνήθηκε να καταθέσει στην επιτροπή Μακάρθυ, ενώ ο Σπινόζα αρνήθηκε θέση Καθηγητή στη Χαϊδελβέργη, για να περισώσει την ανεξαρτησία του. Και οι δύο απέρριψαν την έννοια ενός ανθρωπομορφου Θεού, ο Αϊνστάιν μάλιστα είχε επισημάνει τον κίνδυνο που θα αντιπροσώπευε ένα θρησκευτικό εβραϊκό κράτος. Ο Σπινόζα αρνιόταν τις δεισιδαιμονίες και υποστήριζε την ηθική στάση και την προσωπική ανεξαρτησία. Και οι δύο ήταν υπέρμαχοι της δικαιοσύνης, του ορθού λόγου και της ειρήνης. Τέλος ο Αϊνστάιν θεωρούσε τον Σπινόζα «σαν ένα από τα πιο αγνά και βαθιά πνεύματα που είχε γεννήσει ο ιουδαϊκός λαός».

4. Η εμπειρία της ρήξης

Ο Σπινόζα αναζητούσε, πέρα από τα τετριμμένα, κάποιο ανώτατο αγαθό που θα ήταν «η γνώση της ενότητας της ψυχής με ολόκληρη τη φύση». Προϋπόθεση η γνώση της φύσης. Σχέδιο θεραπείας και κάθαρσης της νόησης, ώστε να φθάσει στην ανθρώπινη τελειότητα. Στον Αϊνστάιν συναντάμε ένα κείμενο μεγάλης συγγένειας και πνευματικής εμπειρίας: «Ήμουν ακόμη πολύ νέος όταν εντυπωσιάστηκα από τη ματαιότητα των μαχών που δίνουν αδιάκοπα οι περισσότεροι άνθρωποι σε όλη τους τη ζωή». Στη συνέχεια ο Αϊνστάιν αναφέρεται στη θρησκευτική του εμπειρία και στις προσπάθειες «να ελευθερωθεί από τις αλυσίδες του ατομισμού». «Αρχισα να κατανοώ», γράφει, «ότι έξω από εμένα βρίσκεται ένας απέραντος κόσμος που υπάρχει ανεξάρτητα από εμάς και εκτείνεται μπροστά μας σαν μεγάλο και αιώνιο αίνιγμα, προσιτό εντούτοις, έστω και εν μέρει, στην αντίληψη και τη νόησή μας». Την κατανόηση αυτού του κόσμου –στο βαθμό των ανθρωπίνων δυνατοτήτων– τη θεωρούσε και ο Αϊνστάιν ανώτατο σκοπό. «Ο δρόμος αυτός δεν είναι ξεκούραστος», έγραφε, «αλλά δεν μετάνιωσα ποτέ που τον επέλεξα». Ο δρόμος αυτός ήταν κοινός για τον Αϊνστάιν και τον Σπινόζα. Για τον Σπινόζα, το ανώτατο αγαθό ήταν «η γνώση της ένωσης της ψυχής με ολόκληρη τη Φύση. Για τον Αϊνστάιν: «η ευδαιμονία να θεωρείς και να κατανοείς, ιδού η γλώσσα που μας μιλά η Φύση». Και για τους δύο, η εμπειρία της αλήθειας συνεπάγεται μια ηθική που δεν είναι σύστημα αλλά αναζήτηση και πραγμάτωση ενός προγράμματος. Η γνώση της αλήθειας είναι η ανώτατη ευ-

δαιμονία, που δεν κλείνεται στον εαυτό της αλλά ανοίγεται στον κόσμο. Η αναζήτηση της αλήθειας εξάλλου δεν σημαίνει ούτε ατομισμό ούτε ασκητισμό. Οι ιδέες είναι όργανα επικοινωνίας.

Απελευθέρωση της νόησης, κατά τον Σπινόζα, σημαίνει να αποφεύγονται οι απορίες και οι αντιφάσεις, να στοχαζόμαστε τη δυνατότητα κατανόησης των αφετηριακών ορισμών και να συνάγουμε όλες τις συνέπειες χωρίς περιορισμούς.

Ο Σπινόζα ταύτιζε το Θεό με τη Φύση, μια υπόσταση με απειρία κατηγορημάτων. Τα πράγματα είναι τρόποι αυτών των κατηγορημάτων. Η θεωρία της εμμένειας του Σπινόζα συγκρούεται με τη φιλοσοφία του Καρτέσιου. Η υπόσταση δεν περιορίζεται στην έκταση. Έχει ως κατηγορήματα την έκταση και τη νόηση. Κατά συνέπεια η νόηση μετέχει στη φύση. Η υπόσταση εξάλλου είναι αιτία του εαυτού της. Η δόξη θέληση του Θεού είναι το άσυλο της άγνοιας. Ο άνθρωπος, κατά τον Σπινόζα, θα ήταν δυνατόν και να μην υπάρχει. Είναι ένα επιμέρους ον, ένας τρόπος των κατηγορημάτων της ουσίας. Ένας κρίκος στην άπειρη αλυσίδα των αιτιών και των αποτελεσμάτων.

Ο Αϊνστάιν ακολουθούσε χωρίς περιορισμούς τη διδασκαλία του Σπινόζα, εναντίον του ανθρωπόμορφου Θεού που ανταμείβει ή τιμωρεί και που εμπνέει φόβο. Ο Αϊνστάιν μιλάει για την ευδαιμονία της σύνδεσης με τη Φύση και με την τάξη των πραγμάτων. Μιλάει για κοσμική θρησκευτικότητα που δεν γνωρίζει ούτε δόγμα, ούτε Θεό, ούτε Εκκλησία.

Αν η *Ηθική* του Σπινόζα σημαδεύει με αποφασιστικό τρόπο το θεωρητικό τέλος του ανθρωποκεντρισμού, οι επιστήμες της εποχής μας, η φυσική, η βιολογία, η ψυχολογία, η ιστορία, οφείλουν να αναγνωρίσουν στο συγγραφέα της *Ηθικής* έναν σύγχρονο. Εντούτοις είναι γνωστό πόσο το θέμα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης στη φυσική, όπου διακηρύχθηκε η επιστροφή του παρατηρητή στη σκηνή. Αλλά, απέναντι στις υποκειμενικές ή θετικιστικές ερμηνείες, κληρονόμους του β' μισού του 19ου αιώνα, οι οποίες αναβίωσαν σε σχέση με την κβαντική φυσική, ο Αϊνστάιν δεν σταμάτησε να επιμένει στην απόλυτη ανάγκη αυτής της αποκέντρωσης και της εξάφaniσης του παρατηρητή. Αυτό μας οδηγεί στο πάντοτε φλέγον ερώτημα του ντετερμινισμού (αιτιοκρατίας) και προφανώς στη θεωρία του καθορισμού στον Σπινόζα.

5. Ο Αϊνστάιν και η αιτιοκρατία

Η υποστήριξη της αιτιοκρατίας σημαίνει κατά τον Αϊνστάιν να συναγάγεις την αναγκαία συνέπεια από την αυτάρχεια της Φύσης. Κατά την άποψή του, αυτή είναι η θέση του Σπινόζα. Εντούτοις η λέξη αιτιοκρατία, σχετικά με τον Αϊνστάιν και προφανώς με τον Σπινόζα, ο οποίος δεν τη χρησιμοποιούσε, δεν πρέπει να υιοθετείται χωρίς περιστροφή. Θα αποτελούσε παρανόηση να ταυτίσουμε την αντίληψη της αιτιο-

κρατίας που είχε ο Αϊνστάιν με τον ορισμό της από τον Λαπλάς, ο οποίος έστω κι αν δεν χρησιμοποιούσε τη λέξη περιέγραψε σε τι γενικά αναφερόταν. Η λαπλασιανή αιτιοκρατία είναι μηχανιστική. Δέχεται μια αιτιακή αλυσίδα η οποία κατευθύνεται από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον, αλλά επιβάλλεται στα πράγματα, τρόπος του λέγειν, σε μια φύση που ένα υπέρτατο Ον θα μπορούσε να θεωρεί απέξω: η μηχανιστική μεταφυσική που υπολανθάνει σ' αυτή την αιτιοκρατία είναι σε τελική ανάλυση αυτή ενός ωρολογιοποιού. Τίποτα τέτοιο δεν υπάρχει στον Αϊνστάιν, για τον οποίο η φύση βρίσκει τον καθορισμό της από το ίδιο το εσωτερικό της. Ο Αϊνστάιν δεν λησμόνησε τα μαθήματα της κριτικής της αιτιότητας από τον Χιούμ, και αν τα συμβάντα στο χωροχρόνο συνδέονται με μια αυστηρή αιτιότητα, η αιτιότητα για την οποία γίνεται λόγος οριοθετείται στο πλαίσιο της εννοιακής και θεωρητικής δομής της σχετικότητας. Ακριβώς για να αποφύγει να αντιγράψει μια γενική αιτιότητα, που δεν θα αναφερόταν στις έννοιες με τις οποίες λειτουργεί και στις συνθήκες της χρήσης της, ο Αϊνστάιν πραγματοποίησε το 1905 μια κριτική του στιγμιαίου. Η αιτιότητα είναι βεβαίως μια από τις μορφές πραγματοποίησης του καθορισμού, αλλά δεν συγχέεται μ' αυτόν, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Λαπλάς. Και αυτό παρόλο που η αιτιακή σχέση ανάμεσα στις χωροχρονικές σειρές είναι αυτή που του φαίνεται ότι πρέπει να είναι προνομιακή για τη φυσική. Αυτό όμως δεν είναι παρά μια όψη της θέσης του σε σχέση με τη φαινομενική ήττα του αιτιοκρατικού ιδεώδους στα φαινόμενα της κβαντικής θεωρίας. Η ήττα αυτή μεταφράζεται συχνά με βάση κάποιο ρόλο που δίνεται στο τυχαίο στη Φύση, λόγω του θεμελιακού χαρακτήρα που παίζουν οι πιθανότητες σ' αυτή τη θεωρία. Είναι αλήθεια ότι, στο βαθμό που οι πιθανοκρατικοί νόμοι στην κβαντική φυσική ανάγονται σε μια άγνοια, τρόπος του λέγειν, οντολογικά ανυπέρβλητη, η οποία αρνείται τον καθορισμό και την αναγκαιότητα, ο Αϊνστάιν δεν μπορούσε παρά να είναι βίαια αντίθετος, αν και ήταν ένας από τους πρώτους που εισήγαγε τους πιθανοκρατικούς νόμους σ' αυτή την περιοχή.

Αν οι οπαδοί της Σχολής της Κοπεγχάγης, οι οποίοι υιοθετούν μια θετικιστική θέση, απαιτούν να επιβάλουν στα αντικείμενα που υπάρχουν στη φύση και στη φύση την ίδια (την ορθότητα της έννοιας την οποία αμφισβητούν) «ερμηνείες» οι οποίες είναι φιλοσοφικές προτάσεις εξωτερικές σ' αυτή τη θεώρηση (έτσι πρέπει να δούμε ειδικά την αρχή της συμπληρωματικότητας), τότε μια τέτοια αξίωση δεν μπορεί παρά να είναι βαθιά λανθασμένη, κατά τον Αϊνστάιν. Αν αυτό είναι το νόημα της θεωρίας, οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είναι πλήρης.

Ο Αϊνστάιν έγραφε στον Μαξ Μπορν το 1944: «Πιστεύεις σε ένα Θεό που παίζει ζάρια κι εγώ στη μόνη αξία των νόμων σ' ένα σύμπαν όπου κάτι υπάρχει αντικειμενικά και το οποίο αναζητώ να συλλάβω με τρόπο σκληρά θεωρητικό».

Τέτοιο είναι πράγματι το ουσιαστικό διακύβευμα του αγώνα του Αϊνστάιν εναντίον των κυρίαρχων ιδεών που πρότειναν οι επιστήμονες του καιρού του. Δεν πρό-

κειται για κάποια γεροντική άρνηση των νέων θεωριών και ιδεών, όπως συχνά νομίζουμε. Είναι έξω από το στόχο αυτού του κειμένου να επιχειρήσω να σκιαγραφήσω ποια θα μπορούσε να είναι σήμερα η θέση του Αϊνστάιν μπροστά στις πρόσφατες εξελίξεις αυτών των προβλημάτων. Αυτό όμως που είναι βέβαιο είναι ότι δεν θα αρνιόταν μια μεταγενέστερη θεωρία – την οποία εξάλλου ευχόταν – επειδή η διατύπωση της θα έπρεπε να είναι περισσότερο αφηρημένη και προφανώς περισσότερο απομακρυσμένη από την εποπτική περιγραφή των φαινομένων – με την προϋπόθεση ότι θα σεβόταν την αξίωση για αντικειμενικότητα και αιτιοκρατία.

Η εγκατάλειψη της αιτιοκρατίας με την έννοια που της απέδιδε ο Αϊνστάιν, δηλαδή της αναγκαιότητας και της μη συμπτωματικότητας της φύσης, μας οδηγεί προφανώς στον Σπινόζα. Και αυτό όχι μόνο για λόγους που συνδέονται με τις φυσικές θεωρίες, δοθέντος ότι η αιτιοκρατική θέση του Αϊνστάιν και η αντιαιτιοκρατική του Μπορν και των οπαδών της Σχολής της Κοπεγχάγης αφορά όχι μόνο τα φυσικά φαινόμενα αλλά και την ελευθερία του ανθρώπου. «Δεν καταλαβαίνω», έγραφε ο Μπορν στον Αϊνστάιν, «πώς μπορείς να συμβιβάζεις ένα σύμπαν ολοκληρωτικά αιτιοκρατικό με την ηθική ελευθερία του ατόμου [...] Θεωρώ αποκρουστικό ένα αιτιοκρατικό σύμπαν». Στο πρόβλημα αυτό η θέση του Αϊνστάιν είναι εντελώς σπινοζική. Στον Μωρίς Σιγκνρέ που τον ρωτούσε για τη σύγκρουση ανάμεσα στην καθαρά αιτιακή θέση του Σπινόζα και τη δράση για κοινωνική δικαιοσύνη, ο Αϊνστάιν απάντησε ότι δεν υπάρχει σύγκρουση επειδή οι ψυχικές προδιαθέσεις μας και όχι μόνο τα πάθη αλλά και η επιθυμία μας να φθάσουμε σε μια πιο δίκαιη κοινωνία είναι στοιχεία τα οποία μετέχουν μαζί με το σύνολο των άλλων στην αιτιότητα.

6. Αναγκαιότητα και καθορισμός στον Σπινόζα

Ο Σπινόζα δεν χρησιμοποίησε τον όρο «αιτιοκρατία» (*déterminisme*), όμως οι λέξεις καθορισμός (*détermination*), καθορισμένος (*déterminé*) ή το ρήμα καθορίζω (*déterminer*) επανέρχονται συχνά στην *Ηθική*, όπως και οι έννοιες αναγκαιότητα και αιτιότητα. Αλλά περισσότερο από τη χρήση ενός όρου το σημαντικό είναι το νόημα που δίνεται στο πράγμα. Και αν συμφωνήσει κανείς με τον Νέγκρι και άλλους ότι ο Σπινόζα είναι ο πρώτος φιλόσοφος που προχώρησε μέχρι το τέρας την ιδέα της απόλυτης αναγκαιότητας της φύσης η οποία είναι ο φορέας όλων των καθορισμών, τότε ορισμένες διασαφηνίσεις για τη θέση αυτής της ιδέας και για τις συνέπειές της στη σκέψη του Σπινόζα δεν θα είναι περιττές.

Ας αναφερθούμε στη διάκριση που γίνεται στο σχόλιο της πρότασης 29 του βιβλίου I της *Ηθικής* ανάμεσα στη *φυσικοποιούσα* φύση (*nature naturante*) και τη *φυσικοποιημένη* φύση (*nature naturée*). Η πρώτη είναι η φύση όπως αυτή η ίδια, αιτία του εαυτού της. Η δεύτερη είναι αυτή που προκύπτει από την αναγκαιότητα της φύ-

σης. Είναι το σύνολο των πραγμάτων (τρόποι των κατηγορημάτων) καθώς προκύπτουν από τη φύση και δεν είναι δυνατόν να νοηθούν από αυτήν. «Δεν υπάρχει τίποτα το συμπτωματικό στη φύση», βεβαιώνει η πρόταση 29, «αλλά τα πάντα καθορίζονται από την αναγκαιότητα της θείας φύσης να υπάρχουν και να παράγουν κάποιο αποτέλεσμα με κάποιο καθορισμένο τρόπο». «Οτιδήποτε συμβαίνει», διατύπωνε ήδη στην *Πραγματεία για την αναμόρφωση της νόησης*, «δημιουργείται σύμφωνα με μια αιώνια τάξη και τους καθορισμένους νόμους της φύσης». Εδώ βρίσκεται το ουσιαστικό της σπινοζικής θεωρίας του καθορισμού – οι προτάσεις 27 και 28 του βιβλίου I ορίζουν την άπειρη σειρά του καθορισμού των εξατομικευμένων πραγμάτων.

Εδώ πρόκειται για τον καθορισμό από αναγκαιότητα, δηλαδή τον καθορισμό μέσα στα ίδια τα πράγματα, ο οποίος επιβάλλεται από την αυτάρκεια και την κατανοησιμότητα της φύσης, δοθέντος ότι το μόνο πράγμα που δεν καθορίζεται από άλλο πράγμα «του οποίου η έννοια δεν έχει ανάγκη από την έννοια ενός άλλου πράγματος από το οποίο θα πρέπει να διαμορφωθεί» είναι η υπόσταση (substance). Μ' αυτή την έννοια ο καθορισμός είναι, από την άποψη της γνώσης, εκείνο το οποίο προκύπτει από την αναγκαιότητα και είναι κυριολεκτικά η γνώση της αναγκαιότητας.

Ας θεωρήσουμε τώρα, μετά την τάξη πραγμάτων, την τάξη της γνώσης, δηλαδή την τάξη των ιδεών αυτών των πραγμάτων. Έπεται από την πρόταση 33 του βιβλίου I, στα σχόλια 1 και 2, ότι δεν υπάρχει τίποτα στα πράγματα που θα μπορούσε να τα έκανε να θεωρηθούν συμπτωματικά: το απροσδιόριστο και το συμπτωματικό – δηλαδή εκείνο για το οποίο μπορούμε να πούμε μόνο πως είναι δυνατό, όχι ότι είναι αναγκαίο ή ανέφικτο – δεν προκύπτουν παρά από έλλειψη γνώσης σε μας. Το να πιστέψουμε μια τέτοια συμπτωματοκτικότητα στη φύση θα είχε σαν αποτέλεσμα να αποδώσουμε στον Θεό (στη φύση) μια ελευθερία διαφορετική από αυτή που ορίζει ο Σπινόζα: να είναι αιτία του εαυτού της. Επειδή αυτό θα σήμαινε «να θέσουμε έξω από τον Θεό κάτι το οποίο δεν εξαρτάται από τον Θεό, και το οποίο ο Θεός βλέπει σαν πρότυπο για τις λειτουργίες του ή προς το οποίο τείνει σαν σε καθορισμένο σκοπό», πράγμα παράλογο. Μια τέτοια απόδοση, υπογραμμίζει ο Σπινόζα, είναι μεγάλο εμπόδιο για την επιστήμη. Με δυο λόγια, ο καθορισμός, όπως τον εννοεί ο Σπινόζα, δεν είναι ουσιαστικά διαφορετικός από τον καθορισμό όπως τον εννοούν ο Πουανκαρέ ή ο Αϊνστάιν, οι οποίοι τον ορίζουν σαν συνώνυμο της επιστήμης ή σαν όρο της επιστήμης: όχι της ολοκληρωμένης επιστήμης, της κλεισμένης στις κατηγορίες και τις έννοιες της τωρινής γνώσης μας, όπως την εννοεί η μηχανιστική αντίληψη, αλλά της επιστήμης στην οποία αποβλέπουμε, της επιστήμης του σχεδίου ή του προγράμματός μας.

Η πολεμική εναντίον της ιδέας του τυχαίου στη φύση επανέρχεται πολλές φορές στον Σπινόζα, κυρίως στις επιστολές του στον Χιούγκο Μπόξελ. Ο Σπινόζα διευκρινίζει εξάλλου ότι «βρίσκεται στη φύση της Νόησης να θεωρεί τα πράγματα όχι

συμπτωματικά αλλά αναγκαία» και ότι μόνο από τη φαντασία προκύπτει η ιδέα ότι τα πράγματα είναι συμπτωματικά.

Τέλος, θα έπρεπε να μιλήσουμε για τη θεωρία του καθορισμού όπως εφαρμόζεται στη συμπεριφορά των ατομικών όντων. «Από μόνη την αναγκαιότητα (της τάξης της φύσης) όλα τα ατομικά όντα είναι καθορισμένα να υπάρχουν και να συμπεριφέρονται με καθορισμένο τρόπο». Η συνέπεια που αποδεικνύει ο Σπινόζα είναι, σε τελική ανάλυση, η αξίωση για την ελευθερία της σκέψης και, ως πολιτικό σύστημα, η ανωτερότητα της δημοκρατίας.

7. Το επιστημολογικό πρόγραμμα του Αϊνστάιν

Σε αντίθεση με τον Χιούμ, με το συμβατισμό του Ντυέμ και του Πουανκαρέ, ο Αϊνστάιν ανοίγει το δρόμο προς τη φιλοσοφία του Σπινόζα. Κατά τον Αϊνστάιν η αλήθεια είναι εφικτή καθώς θεμελιώνεται στο ρεαλιστικό αξίωμα. Η θεωρία, θεμελιωμένη σε αυτό το αξίωμα και στο αξίωμα του κατανοήσιμου της πραγματικότητας, είναι δυνατόν να αποκτήσει ένα βάθος που εδράζεται στη φυσική πραγματικότητα. Η ίδια η μορφή της θεωρίας εξάλλου, με αφετηρία έναν μικρό αριθμό αξιωμάτων συνεκτικών μεταξύ τους, εγγυάται το βάθος της σε ό,τι αφορά την αναπαράσταση της δομής της πραγματικότητας.

Η πρώτη αναφορά είναι το Πραγματικό, το οποίο είναι προσιτό στη Νόηση. «Κατά μία έννοια», έγραψε ο Αϊνστάιν το 1933, «θεωρώ αληθινή τη θέση ότι η καθαρή νόηση είναι ικανή να συλλάβει την πραγματικότητα». Και στις *Αυτοβιογραφικές σημειώσεις* του ο Αϊνστάιν έγραψε «Η φυσική είναι η προσπάθεια να συλλάβουμε με τη βοήθεια εννοιών την πραγματικότητα, η οποία θεωρείται ανεξάρτητη από τις παρατηρήσεις που μπορούμε να κάνουμε». Μ' αυτή την έννοια μιλάμε για «φυσική πραγματικότητα». Από τη μία υπάρχει η φυσική πραγματικότητα και από την άλλη η εννοιακή σύλληψή της: η έννοια του αντικειμένου δεν είναι το αντικείμενο.

Κατά τον Αϊνστάιν, η θεωρία είναι κατασκευή (construction), δεδομένου ότι οι έννοιες και τα αξιώματά της δεν περιλαμβάνονται στα εμπειρικά γεγονότα. Είναι μια κατασκευή ορθολογική, θεωρησιακή, αφηρημένη, μαθηματικοποιημένη. Μ' αυτή την έννοια ο Αϊνστάιν μιλάει για την ουσιαστικά κατασκευαστική και θεωρησιακή αξία κάθε θεωρίας, και ακόμα περισσότερο της επιστημονικής. Έτσι, τα στοιχεία πραγματικότητας και όσα αντιστοιχούν στη θεωρία και στις έννοιές της δεν έχουν λογικό δεσμό, παρά τη στενή αντιστοιχία τους. Αυτό μας οδηγεί να σκεφτούμε τη θεωρία του παραλληλισμού του Σπινόζα. Πράγματι, ο Αϊνστάιν ίσως πήρε αυτή την έννοια από τον Χιούμ και τον Πουανκαρέ και την ανέπτυξε προς μια ρεαλιστική κατεύθυνση. Αυτή η ρεαλιστική κατεύθυνση μας επαναφέρει στον Σπινόζα. Αυτό δεν

σημαίνει ότι ο Αϊνστάιν αντιγράφει τον Σπινόζα: υπάρχει μια συνεκτικότητα του ενός που συναντά σε βάθος τη συνεκτικότητα του άλλου.

Δυο λόγια τώρα για τα μαθηματικά, τα οποία είναι απαραίτητα για τις θεωρίες, που γίνονται όλο και περισσότερο αφηρημένες. Δεν υπάρχουν έμφυτα μαθηματικά π.χ. η ευκλείδεια γεωμετρία. Απαραίτητα για τη θεωρία, τα μαθηματικά δεν αρκούν για να εξασφαλίσουν την εγκυρότητά της, παρόλο που αποτελούν στοιχείο βεβαιότητας. Χρειάζεται η δοκιμασία των γεγονότων – και εδώ τοποθετείται η ανάγκη της πειραματικής δραστηριότητας. Σε ποιες περιπτώσεις ο Αϊνστάιν εναντιώθηκε στην πλάνη των εμπειριστών, η οποία αποτελεί προκατάληψη πολλών επιστημόνων, δηλαδή στην «πίστη ότι τα γεγονότα μπορούν και οφείλουν να παράσχουν μια πλήρη επιστημονική γνώση, χωρίς την επεξεργασία μιας ελεύθερης εννοιακής κατασκευής». Οι έννοιες είναι από λογική άποψη αυθαίρετες σε σχέση με τα γεγονότα. «Η πρακτική επιβεβαίωση και η μακρόχρονη χρήση τους» τις κάνει να φαίνονται ότι «σχετίζονται εντελώς φυσικά με το εμπειρικό υλικό».

Στην *Απάντηση στις κριτικές*, το 1949 ο Αϊνστάιν επανήλθε στο πρόβλημα της διαφοράς ανάμεσα στις έννοιες και τις «εντυπώσεις» των αισθητηρίων, και προπαντός στη διάκριση ανάμεσα στα αισθητηριακά δεδομένα και την πραγματικότητα, επιμένοντας στον μη προφανή χαρακτήρα αλλά στην ανάγκη αυτής της διάκρισης, αν θέλουμε να αποφύγουμε το σολιψισμό.

Η διάκριση αυτή εξάλλου είναι προϋπόθεση της Νόησης για οποιαδήποτε περιοχή. Χωρίς να εκτίθεται στην κατηγορία «του μεταφυσικού πρωταρχικού αμαρτήματος», μια τέτοια διάκριση αποτελεί όρο για τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τον εμπειρικό κόσμο των άμεσων αισθητηριακών δεδομένων. Έτσι, οφείλουμε να δεχτούμε τη διάκριση ανάμεσα στο υποκειμενικό και το αντικειμενικό. Μ' αυτό τον τρόπο ο Αϊνστάιν εκφράζει με θαυμαστό, συνοπτικό τρόπο την αδυναμία να συλλάβουμε τη φύση του ίδιου του αντικειμένου στη σχέση με το πραγματικό, παρά μόνο μέσω ενός ορισμού, ο οποίος όμως θεμελιώνει τη δυνατότητα της επιστήμης διαμέσου ενός προγράμματος επικεντρωμένου στο ρεαλισμό και τον κριτικό ορθολογισμό.

Εμίλ Νόλντε, «Παιδί και μεγάλο πουλί», 1912.